

= Իմ ըստ գրոց ՍԷ-ի, գղ. Le sabot d'un cheval.

ՄԱԹ. 2132, երես 448, տող 1. Վ-ի?

= Պրս. «Վ-ի» է ծանուցեալ չափ իմն կշռութեան... Այս բառ թուրքերէն ասի Օթ-ն (Գէորգ): Հ. Ալիշան ի Սէ-ն-ն, երես 373, Վ-ի-յ գրած է փոխանակ իտալականին Occhia [= Օգգա] եւ յերես 377 ւ «Վ-ի-ն» (Նի-ն)»:

(Վերջ:)

ՍԱՅԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՒՆՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ, Պատմութիւն հին հայ տա-
րազին, Վենետիկ 1924, էջ 80, ԺԶ+442:

Այս գործը Հացունիի գրական աշխատու-
թիւններուն պատկն է: Կարգալու է տեղեքներու
ցանկը, ուշագրութեամբ զննելու եւ քննելու է
այն ամէն պատկերներն ու հին դրամները, զո-
րոնք ամենամեծ խնամքով եւ բազմաթիւ դժուա-
րութիւններու յաղթելով միայն կրցեր է քովէ
քով բերել Հեղինակը, այն աստիճանի կ'իմացուի
արդէն ըստ բաւականի թէ որչափ լուրջ կեր-
պով մերձեցած է Հացունիի հայտարարին դժուա-
րին հարցերուն: Հեղինակին ամենամեծ տարա-
բախտութիւնն եղած է Եւրոպայի կենդրոնական
քաղաքներուն՝ ինչպէս Վիեննայի, Պարիսի եւ
Լոնտոնի մատենադարաններէն օգտուելու բա-
ւոյական անկարելիութիւնը, որով համեմատա-
կան քննութեան չէ կրցած հարկ եղած չափով
տեղ տալ գործին մէջ: Հացունիի զգացած է ար-
դէն ծանրապէս այս պակասը, զոր զգալի չընե-
լու կամ գէթ չափով մը հակակշռելու համար
մտադրութիւնն մասնաւորապէս ազգային աղ-
բիւրներուն վրայ կենդրոնացուցած է՝ աշխատե-
լով զանոնք որչափ կարելի է սպառիչ կերպով
օգտագործելու: Հացունի այս տեսակէտով լիա-
կան համեմատական օրինակներու առատութեան պա-
հէ, բայց այս պարագային նկատելու է նաեւ ազ-
գային աղբիւրներու ծայր աստիճանի աղքատու-
թիւնն, երբ խնդիրն գլխաւորաբար հին շրջան-
ներու մասին է:

Գիրքը երկու գլխաւոր մասերու բաժ-
նուած է. Պատմութիւն Աշխարհական տա-
րազի, էջ 1—311 եւ Եկեղեցական տա-
րազի 311—442: Ընդհանուր տեսութենէ մը
վերջը՝ ուր զգեստ, տարազ, կօշիկ, մազ, մօրուք
եւ ուրիշ կարգ մը նոյնազգի բառեր կը բացա-
տրուին եւ անոնց գործածութեան սովորութիւն-
ներն իրենց այլ եւ այլ ձեւերով եւ նորու-
թիւններով համառօտիւ կը պարզուին, կ'անցնի
Հեղինակը ուղղակի Ուրարտացոց տարազին,
16—34 զոր իրաւամբ առաջին շրջան կ'ա-
նուանէ: Ապա ժամանակագրական կարգաւ նա-
խապարթեւական 35—56, Պարթեւական 56—
89, Սասանեան 90—163, Հռովմ-Բիւզան-
դեան 164—173, Արաբական 174 եւ Կիլի-
կեան շրջաններն իւրաքանչիւրն իր մէջ ուսում-
նասիրելով կու գայ կը հասնի մինչեւ մեր օրերը՝
Ուրարտական շրջանէն յիշատակութեան ար-
ժանի է հոս 6. Պատկեր (էջ 33), ուր կը ներ-
կայացուի դիցուհի մը եւ անոր առջեւ աղօթողի
դիւրով ծնրադրած կանացի դէմք մը: Երկուքն ալ
իրենց նուրբ գծերով եւ գեղեցիկ տարազով ցա-
տուն ապացոյց են ուրարտական բարձր քաղա-
քակրթութեան եւ զարգացման: Ուրարտալի է, որ
Հեղինակը այս առթիւ նկատողութեան առած է
նաեւ Թեոստիանի եւ Փոլիւզական տարազը,
որուն ինչպէս ծանօթ է, յարեւման կը հուշա-
կուի Հերոդոտոսէն նոյն ժամանակուան հայ տա-
րազը: Փոլիւզականին եւ Ուրարտականին միջեւ
գէթ որչափ կարելի է տրամադրելի աղբիւրնե-
րէն դատել, ներքին շատ մեծ աղբիւր մը չկայ՝
աչքի կը զարնէ միայն զինուորական սաղաւարտ-
ներու զարմանալի նմանութիւնը, որ հաւանօրէն
հասարակաց աղբիւր մը կ'ենթադրէ: Չեմ գի-
տեր ինչ պատճառի համար գրութեանս մէջ
միտում կայ Փոլիւզականին շատ յման թեստ-
ղեան տարազին մարական-պարսկական ծագում
տալ: Յոյն մատենագիրները յունական-պարս-
կական պատերազմներու վրայ խօսած ժամանակ
որոշ կերպով կը զանազանեն իրարմէ խնդրի
նիւթ եղող տարազները:

Հեղինակը ծանրապէս սխալած է Հայտա-
կան տարազը բոլորովին զանց առնելով: Որչափ
որ ալ տակաւին բոլորովին ստույգ չէ Հայտերու
եւ Հայերու ցեղակցութիւնը — գէթ այս մա-
սին մասնագէտները տակաւին անմիաբան են —
սակայն անհերքելի իրողութիւն է թէ Հայերը
քաղաքակրթութեն ամենալայն չափով ազդուած
են Հատերէն եւ Հոգնիի հատերէնի մասին
ըրած վերջին նշանաւոր գիտերէն վերջը:

Ընդուական ազգակցութիւնն եւս անուրա-
նայի է:

Նալի է:

Ն. Ք. Ք. ՅԸԴ դարէն մինչեւ Արտաշէսեան
հարստութիւն երկարող մըին դարերուն վըայէն
թուացիկ ակնարկով մը կ'անցնի Հելլենական, որ
ըստ ինքեան հասկանալի է, թէեւ հոս ալ կա-
ռելի էր նկատողութեան առնուլ օր. համար
ԴարեսՀի գերի բռնած թագաւորներուն համ-
բաւաւոր քանդակը, որոնցմէ մին բացորոշ կեր-
պով հայ կ'անուանուի, ինչպէս նաեւ մասնաւոր
քննութեան խկ նիւթ ընել քսենոփոնի իւր Ար-
շականքին մէջ հայ պատանւոյն տարազին մասին
տուած թանկագին տեղեկութիւններն եւ ուրիշ
քանի մը մանր եւ հետաւոր ակնարկութիւն-
ները, որոնք՝ իմ կարծիքովս Հելլենական յոյն
աղբիւրէ առած Հոխիսիմեայ նահատակութիւնը
նեկեայացընող պատկերին (էջ 201) հայ դահ-
ճին տարազին եւ Տանտաղոսի (Պատկ., 8, էջ 38)
երկնագոյն վերնազգեստին հետ ի միասին հե-
ռաւոր աղօտ գաղափար կու տան մեզի թէ ինչ-
պէս կը զգեստաւորուէր առհասարակ հայ ժո-
ղովուդը հնութեան մէջ:

Հ. Լ. զգայ, որ

Պոլիտրդը հնութեան մէջ:
Տիրաւորէն սկսելով՝ Հացունի կը զգայ, որ
այլ եւս միտապատ եւ դժուարակոխ երկրի մէջ
է. քայլերը հաստատուն են եւ մտքին հորիզոնն
եւս աւելի պայծառ. բաւական ալ մանրամասն
ծանրացած է այս շրջանին վրայ: Հետաքրքրա-
կան են մանաւանդ «արքայախոյր»ի, «թագա-
կամ» կամ «վարսակալ»ի յորինուածութեան,
ձեւին եւ գործածութեան նկատմամբ տրուած
բացատրութիւնները, որոնք ամէն ալ քանդակ-
ներու, արձաններու եւ մանաւորապէս դրամ-
ներու համբերատար եւ մանրազնին քննութիւն-
ներու արդիւնք են: Բառերու մեկնութեան մէջ
առհասարակ շատ զգուշաւոր է Հեղինակը,
նիւթին բերմամբ ստիպուած է բաղմամբիւ բա-
ռեր մեկնել, լուսաբանել նախ բառաքննօրէն,
ուրիշ առարկայօրէն՝ որոշելով անոնց գործածու-
թեան ենթական, ժամանակը, կերպը եւ ուրիշ
պարագաները: Այս տեսակէտով ընդհանրապէս
խօսելով Հեղինակին գնահատելի սրամտու-
թիւնը անգին ծառայութիւն մատուցած է իմ
հայ գեղարուեստին եւ իմ հայ ազգախօսու-
թեան եւ պատմութեան:

Թեան եւ պատմութեան: Գրքին թարգմանութեան քննադատական արժեքին մասին գրած (Dissertation) եւ տակաւին անտիպ քննաճառիս հղած եմ, մէջ քանի անգամ արդէն մտադիր եղած եմ, որ Հայը երբեմն փոխանակ բառական եւ ըստ լատինական թարգմանելու՝ թոյլ կու տայ իրեն

մուծանելու բնագրին մէջ բառեր եւ ասութիւն-
ներ, որոնք չափով մը միայն իմաստին կը հա-
մապատասխանեն, իրականին հայ սովորութեան
մը արտայայտութիւն են աւելի. Օր. համար
Մակարայեցւոց՝ «պատառեաց զհանդերձ»¹, Հայը
կը թարգմանէ՝ «պատառեաց զօճիս»², Ասոր
անդրադարձած է նաեւ Հացունի եւ ասոր հետ
ուրիշ շատերու, որոնք ամէնն ալ ամենահե-
տաքրքրական նորութիւններ են մեզի համար:
Հոս քանի մը օրինակ յառաջ բերելով՝ կը բա-
ւականանամ. Ոսկեբերանի կանանց նկատմամբ
գործածած «մերկալուխ» բառը հայը կը
թարգմանէ «թաղաթափ»³, ուսկից բնականա-
բար կը հետեւի որ «թաղ»-ը հայ կնոջ տարա-
զին անբաժին մասը կը կազմէր. Ոսկեբերանի
«բազումք ի հեթանոսաց... յետ որդւոցն վախ-
ճանելոյ գեղեցիկ զգեցան», հայը կը թարգ-
մանէ՝ սպիտակ զգեցան⁴, որ ուրիշ բազմա-
թիւ վկայութիւններու հետ ցայտուն ապացոյց է
Հայերու յուշարկաւորութեան ժամանակ սպի-
տակ հագնելուն, ինչպէս ուրիշ հնդեւրոպական
ազգերու քով ալ սովորութիւն էր հնութեան
քիւն խարտեաշ, մեղմ, քաղցրահայեաց,
երկայնածնօտք, յղկեալք, մարմնաւորութիւն,
կլաւին բոլորակ, ունչքն պարզ (հարթ),
շրթունքն հատարակ (հաւասար), ատամունքն
սպիտակք, ամենեւին գեղեցիկ, բնական
վայելուէ⁵, ընդդէմածնները ամէնն ալ Հայուն
յաւելուածն են: Թէ Հայը մարմնոյ գեղեցիկու-
թեան նկատմամբ ինչ մտայնութեան կը ծա-
ռայէր, ահա այս փոքրիկ հատուածով ինքն
իրեն կը պարզուի:

իրեն կը պաշտօնէի:
Որչափ կ'երեւայ Հայերուն մաղ կտրելու
սովորութիւնը արարական ազդեցութիւն է, ինչ-
պէս կը տեսնուի խաչի Բ. Վաթիղիկոսին Սե-
րաստիոյ Մեծարարոյցին գրած նամակէն, ուր
կ'ըսէ «Հայերը Սարակինոս կ'անուանէք իրենց
մաղերը կտրելուն համար»⁴, միայն թէ սխալ է
կարծիւր թէ նախորդ դարերուն ասիկա գոյու-
թիւնն չունեցող երեւոյթ մըն էր, օրինակ՝ Մա-
թիկոնեան Արտաւազդ պատանւոյն մաղերու գեր-
ծումը, զոր Հեղինակն ալ յիշած է: Զարմանալի
է՞, որ հայ իշխաններն եւս իրենց մաղերը կը
չէ՞, որ հայ իշխաններն եւս Հեղինակին մաղերը գլխուն
չիւսէին, զոր ըստ Հեղինակին մաղերը գլխուն

1. *Zwergm. h.*, 144:

¹ Հայրենի, 144:
² Ոսկ. Մատթ. Բ, 478. Հայրենի, 303:

3 *zwgnv* 135.

3 Հացուիք, 135.
4 Աստիճակ, 203. Հացուիք, 200.

շուրջ պսակաձեւ թաղադանդուր հաւաքելու վրայ կը կայանար¹ որոնք եւ վարսակալով կը բռնուէին: Օտար ազդեցութեան շնորհիւ՝ երբ մազերը կտրելու սկսան, տակաւ վարսակալն ալ բարձուեցաւ, միեւնոյն բախտին մատնուեցան նաեւ խոյրը, արքայական շրջադէստը, ծիրանին եւ իշխանական եւ հաւանօրէն նաեւ ժողովորդական կարգ մը զգեստներ: Արշակունիները Պարսիկներէն կ'ազդուէին, որոնցմէ մասամբ կախում ունէին, Բագրատունիները՝ Արարացիներէն եւ Ռուբենեանները՝ Յոյներէն գլխաւորաբար Եւրոպացիներէն, որոնց հետ քաղաքականօրէն եւ տնտեսապէս շարունակ շփման մէջ էին: Լեւոն Բ. Հայաստանի վանականներու բողոքին վրայ՝ Լամբրոնացւոյն կը հրամայէ, որ ազգային եկեղեցական տարազին հաւատարիմ մնայ, որուն Սուրբը անկախ եւ համարձակ կը պատասխանէ. «Որպէս հրամայեցէք մեզ՝ մեր առաջին հարցն շաղաք ընթացակցս լինել, լիք եւ դուր ձերոցն²», այսինքն՝ նախնի թագաւորաց:

Պատմական իրողութիւն է եւ կարելի չէ ուրանալ, թէ օտար ազդեցութիւնը նաեւ հայ տարազի պատմութեան մէջ դերակշիւ դեր խաղացած է: Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին պէտք չէ անցնիլ, դժբախտաբար Հացունի այս կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող հարցին մէջ շատ արմատական ուղղութիւն բռնած է: Քաղաքական ամէն մէկ մեծ շրջանին կամ փոփոխութեան հայ ամէն դասակարգին ալ փոխել կու տայ իր տարազը առանց նկատելու որ օտար ազդեցութիւնը չի կրնար այն աստիճանի զօրաւոր ըլլալ, որ ազգայինը իսպառսպառ ջնջէ, վերցընէ. մանաւանդ գիւղացիութիւնը նաեւ այս տեսակէտով արտաքոյ կարգի յամառ է եւ պահպանողական: Այս միակողմանի դժբախտ ուղղութեան հետեւութիւնն այն եղած է, որ ինչ որ ազգային է, ինքնարոյս է եւ ինքնարուն, դժուարին է միասնական պատկերով մը Հեղինակին չ'ընդունի դուրս ցայտեցընել, ամենամեծ մտադրութեան եւ աշխատութեան պէտք կայ ասդին անդին ցիր ու ցան բեկորներն ամփոփելու համար:

Մեծ սխալ է նոյնպէս իւրաքանչիւր ժամանակագրական շրջան ամբողջ նիւթով ինքն իր մէջ սպառելը. գրեթէ ասով իր միութենէն եւ պայծառութենէն զգալի կերպով տուժած է: Այս մեթոդով կարելի էր՝ թերեւս լաւագոյն

իսկ էր ընթանալ, երբ յունական, հռովմէական կամ եւրոպական որ եւ է մեծ ազգի մը տարազին վրայ ըլլար խնդիրը, վասն զի ասոնց ամէն շրջանին ալ նիւթը համեմատաբար շատ առատ եւ բազմակողմանի ըլլալուն՝ անոնց վրայ երկարօրէն եւ զանազան տեսակէտներով խօսելու հնարաւորութիւն չի պակսիր: Հայկականը ասոնց հակապատկերն է. ոչ բաւականաչափ քանդակներ եւ պատկերներ ունինք եւ ոչ ալ դրամներ, գրական աղբիւրները կ'ծիրօրէն աղքատ եւ շատ անգամ նաեւ անորոշ. դարեր կան, որոնց նկատմամբ եւ ոչ մի վկայութիւն կամ արձան կը խօսի, դարեր ալ կան, որոնց մէջ տարազի հազիւ ինչ ինչ մասերու վրայ կարելի է աղօտ գաղափար մը կազմել, մինչդեռ ուրիշ կարգ մը հարցեր կը մնան անպատասխանի, որոնց թերեւս ցիր ու ցան հետքերու միայն հանդիպինք հետաքսյ շրջաններու մէջ:

Այս պարագային լաւագոյն էր եւ նպատակայարմար՝ ըստ նիւթի՝ ուրիշ խօսքով նիւթերն իրենք իրենց մէջ ժամանակագրօրէն ուսումնասիրել: Ասոնք ի հարկէ դարաշրջաններու բաժանումը իրեւն այսպիսի կը բարձուի, որ թերեւս ամենամեծ թերութիւն նկատուի, սակայն իրականին լոկ երեւութական է եղածը. վասն զի իւրաքանչիւր նիւթի՝ օր, խոյրի եւ պարեգօտի պատմութիւնը կրկնումն է ինքնին իսկ դարաշրջաններու, այն տարբերութեամբ որ ամէն անգամուն նիւթին հայող տեսակէտը միայն նկատողութեան կ'առնուի:

Ջարմանալի է, որ Հացունի գրքին Բ. մասին մէջ աւելի այս մեթոդին հետեւած է: Հոս ընթերցողը տարազի պատմութեան բոլորովին նոր աշխարհ մը կը մտնէ: Ինչպէս որ Քրիստոնէութիւնը կեանքը առ հասարակ արմատուստ վերանորոգող մեծ պատուաստ մըն է հայ բունին վրայ, այսպէս ալ իր հետը բերած զգեստը նոր է Հայուն համար թէ ըստ ծագման եւ ձեւին եւ թէ պատմական զարգացման ներքին յառաջատուութեան: Աղբիւրները համեմատաբար առատ ըլլալուն՝ ընթերցողը աւելի վստահ քան տատամսոտ տրամադրութեամբ պէտք է այս սուրբ երկիրը կոխել, հետեւելով Հեղինակին ամէն տեսակէտով չափուած եւ կշռուած հաստատուն գնացքին, որ իր ամէն մէկ քայլափոխին հմուտ եւ լուրջ մասնագետի մը վայել նորութիւններ միայն կ'ընծայէ:

¹ Հացունի, 114. Հմմտ. Մանգ. 43 եւ Ներսէս Հայրապետի համար Փատառի նկարագրութիւնը:

² Լամբր. թղթ. 239. Հացունի, 241: